مجلس شورای ملی
کتابخانه
تاسیس ۱۳۰۲
۹۹۱۸۱

مجلهٔ
دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه فردوسی

شمارهٔ اول — بهار ۲۵۳۵ شاهنشاهی (۱۳۵۵ هجری شمسی) — سال دوازدهم

جلال متینی

تقدیم به
استاد مجتبی مینوی

رسم‌الخط بخشی از شرح تعرف
ذیلی بر مقالهٔ
« رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم هجری »

نگارنده در دو مقالهٔ «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری»[1] و «تحول رسم الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری»[2] اختصاصات و نیز تحول رسم الخط فارسی را با بررسی و مطالعهٔ متجاوز از دویست نسخهٔ خطی فارسی که در کتابخانه‌های ایران و دیگر کشورهای جهان نگهداری می‌شود ، ذکر کرده است . بعلاوه در آن دو مقاله موضوعات تازه‌ای را نیز دربارهٔ رسم‌الخط فارسی در نه قرن گذشته مطرح ساخته که برخی از آنها با آراء صاحب‌

---

[1] ۱ـ مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات مشهد ، شمارهٔ ۲ و۳ ، سال‌سوم (پاییز ۱۳۴۶) ، ص ۱۵۹ـ۲۰۶ .

[2] ۲ـ مجله‌مذکور، شمارهٔ ۳ ، سال‌چهارم (پاییز۱۳۴۷) ، ص ۱۲۵ـ۱۶۲ .

نظران‌ایرانی وخارجی متفاوت است ، ازجمله آن‌که قائل‌شدن دودورهٔ مشخص برای رسم‌الخط فارسی بعنوان قدیم وجدید ، براساس ضوابط زیرین درست‌نیست :

۱ـ اگردرنسخه‌ای کاتب چهارحرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» را از حروف مشابهش «ب، ج، ز، ك» مشخص‌کرده‌باشد ، وقاعدهٔ ذال فارسی را مراعات ننموده، وکلمه‌های «که» و«چه»را بهمین‌شکل نوشته باشد ، رسم‌الخط آن‌نسخه جدید ومتعلق به‌سه‌چهار قرن اخیراست .

۲ـ اگردرنسخه‌ای چهارحرف فارسی‌مذکورباحروف‌مشابه‌آنهایکسان نوشته شده‌باشد ، وقاعدهٔ ذال‌فارسی درآن‌رعایت‌گردیده و کلمات«که» و«چه»به‌شکلهای : ك، كی، ج، جی، کتابت شده‌باشد رسم‌الخط آن قدیمی است .

* * *

درمقالهٔ نخستین‌که رسم‌الخط سه‌نسخهٔ خطی‌فارسی: الأبنیه عن حقایق‌الادویه‌مکتوب بسال ٤٤۷ ه.ق.[3] ، هدایة‌المتعلمین فی‌الطب مکتوب بسال ٤۷۸ ه.ق.[4] ، بخشی ازتفسیرپاك محتملاً مکتوب قبل‌ازسال ٤۵۰ ه.ق.[5] ازجهات‌مختلف درآن‌موردبررسی قرارگرفته‌است ، به‌نسخهٔ خطی

---

[3] ۳ـ نسخهٔ‌محفوظ درکتابخانهٔ عمومی‌وین بشمارهٔ A. F. 340 که نسخه چاپی آن درسال ۱۸۵۹ میلادی به‌اهتمام‌زلیگمان ، ونسخهٔ‌عکسی‌آن به‌سال ۱۳٤٤ هجری‌شمسی‌به‌اهتمام آقای مجتبی‌مینوی وبتوسط بنیاد فرهنگ‌ایران بچاپ‌رسیده‌است .

[4] ٤ـ نسخهٔ‌محفوظ درکتابخانهٔ بادلیان آکسفوردانگلستان بشمارهٔ Ms. Pers. C. 37 که‌به‌سال ۱۳٤٤ به‌اهتمام‌اینجانب بتوسط دانشگاه‌مشهد بچاپ‌رسیده‌است .

[5] ۵ـ نسخهٔ‌محفوظ درکتابخانهٔ‌دانشگاه‌لاهور که نسخهٔ‌عکسی‌آن به‌سال ۱۳٤٤ به‌اهتمام آقای مجتبی‌مینوی وبتوسط بنیادفرهنگ‌ایران بچاپ‌رسیده‌است .

چهارمی متعلق به‌قرن پنجم هجری به‌نام بخشی از شرح تعرف (التعرف لمذهب‌التصوف) که بدست ابوابراهیم مستملی بخاری به‌پارسی برگردانیده شده‌است اشاره کرده‌ام‌که چون درزمان‌نگارش آن‌مقاله ، بنا بعللی که درآنجا آمده‌است ، بنده‌را بدان دسترسی نبود ، اختصاصات رسم‌الخط آن‌نسخه در مقالهٔ «رسم‌الخط فارسی درقرن پنجم هجری» ذکر نگردید

اکنون‌که به‌نسخهٔ‌عکسی این کتاب دست‌یافته‌ام[۶] دراین‌مختصر در صددم به‌دوسبب رسم‌الخط نسخهٔ‌خطی‌بخشی از شرح تعرف را که ازجمله نسخه‌های خطی‌نادروگرانقدرفارسی متعلق‌به‌قرن‌پنجم هجری‌است معرفی کنم .توضیح‌آن‌که این‌نسخه‌که دارای ۵۲ ورق‌است درشوال سال ٤٧٣هـ.ق. کتابت‌شده واکنون درموزهٔ‌ملی‌پاکستان درشهرکراچی نگهداری می‌شود (اوراق این‌نسخهٔ‌خطی منطبق‌است با ۳۰صفحهٔ آخر جلد دوم و ۸ صفحهٔ آغاز جلدسوم شرح‌تعرف چاپ هند ، سال ۱۹۱۲ میلادی ورق آخر نسخهٔ خطی دنبالهٔ مطالب صفحه هشتم جلد سوم نیست) نخستین علت نگارش این‌مقاله قدمت و اهمیّت این نسخه است زیرا پس‌ازنسخهٔ‌خطی‌کتاب الأبنیه عن‌حقایق‌الأدویه مکتوب بسال٤٤٧هـ.ق محفوظ‌درکتابخانهٔ ملی‌وین، این‌نسخه قدیمی‌ترین نسخهٔ‌خطی‌فارسی‌است

پرتال جامع علوم انسانی

---

[۶] ۶ـ دراسفند ۱۳۵۱ پس‌ازشرکت درکنگرهٔ بین‌المللی شرق‌شناسان دانشگاه پنجاب درشهرلاهور ، فرصتی کوتاه دست‌داد که ازشهرکراچی وازموزهٔ‌ملی‌پاکستان نیزبازدید بعمل آوردم . دراین‌شهر دوست‌فاضل آقای پیرحسام‌الدین‌راشدی ، ایرانیان شرکت‌کننده درکنگره را به‌بخش نسخه‌های‌فارسی موزهٔ‌ملی‌پاکستان راهنمایی‌کردند . برحسب‌تصادف نسخهٔ مورد بحث‌را که‌سالها برای‌بدست‌آوردن نسخهٔ‌عکسی‌آن کوشش‌کرده‌بودم درآنجا بدست آوردم به‌تقاضای‌بنده آقای راشدی یك‌نسخه‌عکسی ازآنرابرای‌اینجانب به‌ایران‌فرستادند . فرصتی است‌مغتنم برای سپاسگزاری ازایشان

که تا به امروز شناخته شده است. علت دیگر معرفی نسخهٔ شرح تعرف آنست که رسم الخط این نسخه از جهات بسیار با آنچه دربارهٔ رسم الخط نسخه‌های خطی متعلق به قرن پنجم هجری: الأبنیه عن حقایق الأدویه، هدایة المتعلمین فی الطب، بخشی از تفسیر پاك گفته شده است تفاوت دارد. بدین جهت آنچه را که دربارهٔ رسم الخط نسخهٔ خطی بخشی از شرح تعرف بعرض می‌رسانم باید بعنوان ذیلی بر مقالهٔ «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری» تلقی کرد.

درمقالهٔ مزبور براساس سه نسخهٔ موجود خطی متعلق به قرن پنجم هجری چند موضوع بعنوان اصول کلی در رسم الخط فارسی آن روزگار ذکر شده است:

۱ـ در این نسخه‌ها رسم الخط واحدی بچشم نمی‌خورد. هریك از کاتبان برای نوشتن برخی از حروف و کلمات علائم خاصی بکاربرده‌اند که در برخی از موارد با اسلوب کتابت کاتبان دیگر اختلاف دارد. بعلاوه رسم الخط یك کاتب نیز از آغاز تا انجام یك نسخه درموارد واحد یکسان نیست بدین ترتیب که کاتب درنوشتن یك حرف یا یك کلمه علائم مختلفی بکاربرده است.

۲ـ در این نسخه‌ها کاتبان برای نگارش چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» علامتهای خاص بکاربرده‌اند. سه حرف نخستین را مانند امروز با سه نقطه از حروف مشابه «ب، ج، ز» متمایز ساخته‌اند و حرف «گ» را نیز با قرار دادن دو یا سه نقطه در زیر یا بالای «ك» به شکلهای: ڮ ، ڲ ، ڭ ، ػ از حرف کاف تازی مشخص کرده‌اند. و در این مورد سه نسخهٔ مورد بحث را به دو بخش اساسی می‌توان تقسیم کرد:

الف ـ در نسخه‌های خطی الأبنیه عن حقایق الأدویه و هدایة المتعلمین فی الطب با آن که چهار حرف فارسی چنان که گذشت با علامتی خاص مشخص

گردیده‌است ، ولی کاتبان این دونسخه این چهار حرف را در تمام موارد ، از ابتداء تاانتهای نسخه ، بانشانهٔ خاص ننوشته‌اند یعنی حرف «پ» را گاهی باسه‌نقطه و گاهی بایك نقطه بشکل «ب» نوشته‌اند وچنین است طرز نگارش «چ ، ژ ، گ» که بشکل «ج ، ز ، ك» نیز کتابت شده‌است .

ب - دونسخهٔ بخشی از تفسیر پاك این چهار حرف تقریباً بی‌استثناء از حروف مشابه : ب ، ج ، ز ، ك» مشخص گردیده‌است .

٣- درهرسه‌نسخهٔ موردبحث فاءاعجمی «ڤ» دربرخی از کلمه‌ها باهمین نشانه مشخص گردیده‌است :

٤- حرف «ی» دراین نسخه‌ها بصورتهای گوناگون ونیز بانقطه وبی نقطه نوشته شده‌است . دراین سه‌نسخه طرز نگارش هیچیك از حروف مانند «ی» متنوع نیست .

٥- دو کلمهٔ «که» و «چه» درنسخهٔ الابنیه‌عن حقایق‌الادویه به‌شکلهای: ک، کی ، ج ، جی ، ودر دونسخهٔ دیگر بصورتهای : ك، کی، که، ج، چ، جی، چی ، جه ، چه نوشته شده‌است . بعلاوه لفظ «کــه» درهدایةالمتعلمین فی‌الطب درمواردمتعدد باحذف هاء غیرملفوظ به‌کلمه‌بعد متصل نوشته شده‌است: کبر(که+بر)٥ ، ککسی(که+کسی)٧٨ ، کبرسد(که+به+رسد) ٢٨ .

٦- در دونسخهٔ الأبنیه عن حقایق‌الأدویه وهدایةالمتعلمین فی‌الطب بسیاری از کلمات مشکول است ولی در «بخشی از تفسیر پاك» تعداد این نــوع کلمات کمتر است . وبدین جهت است که این سه‌نسخه مارا به‌طرز تلفظ اکثر کلمات مذکور دراین نسخه‌ها درقرن پنجم یا روزگار تألیف این کتابها نیــز راهنمایی می‌کند .

اینك برای آن که بتوان تفاوتهای اساسی موجــود دررسم الخط بخشی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ازشرح تعرف مکتوب بسال ۴۷۳ ه.ق. را باسه نسخهٔ خطی دیگر مذکور درمقالهٔ «رسم الخط فارسی درقرن پنجم هجری» موردبحث قرارداد ، لازم است نخست اختصاصات نسخهٔ خطی بخشی ازشرح تعرف از نظر طرز کتابت بشرح مورد بررسی قرارگیرد و سپس با مقایسهٔ رسم الخط نسخه‌های چهارگانهٔ خطی فارسی متعلق به قرن پنجم هجری موارد اختلاف را یادکرد .

رسم الخط بخشی از شرح تعرف: مختصات رسم الخط این نسخه در سه قسمت بشرح زیرین ذکرمی‌شود :

الف – طرزنگارش بعضی ازحروف الفبا وکلمات .

ب – کیفیت انفصال واتصال کلمه‌ها .

ج – ضبط تلفظ کلمات .

الف : طرزنگارش بعضی ازحروف و کلمات

آ : این حرف به‌دوشکل نوشته‌شده‌است :

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱ـ مانند رسم الخط رایج امروز :

آن ۲، ۵، ۶، ازبهرآن که ۲، ۳، ۱۰، ۱۱ ، آمد۲ ، آتش۴۱ ، آرامیدن ۴۹ ، آریم ۴۶ ، آورد ۴۹ .

۲ـ بی‌نشانه مد«~» :

ان ۹۳ ، ازبهران که ۸۵ ، اسمان ۸۷ ، بدیذآورد ۸۴ ، بران(بر+آن) ۶۰ ، مران(مر+آن) ۳ ، ازان ۲ ، اندران ۱۴ ، الوده ۶۰ ، انجا ۵۸ ، ازانجا ۵۴ ، ادم ۵۵ ، ایذ ۵۲ ، ایمان‌اورد ۴۹ ، امده ، ارامیدن ۲۰ .

می‌توان گفت دراین‌باب کاتب ضابطه‌ای نداشته‌است چه گاهی«آ»را در یک کلمه به‌دوصورت مختلف ،حتی در یک صفحه ،نوشته‌است : اب ،

آب ۹۰ ، وان ان‌است ۲۳ ، وآن آن‌است ٦ ، وان آن‌است ۲۱ ، اتش ، آتش ٤٠ .

پ : منحصراً بایك‌نقطه نوشته‌شده‌است: باکی=پاکی۱۰۱ ، بنداشت =پنداشت ٦٣ ، بهلو=پهلو ۲۰ .

ة : تاء مدور درچند کلمه بشکل هاء نوشته شده‌است : ببرکه‌تو= ببرکت‌تو ٤٨ ، مساعده کن=مساعدت‌کن ٨٦ .

چ : این‌حرف نیز بی‌استثناء بایك‌نقطه کتابت شده‌است : هیچ ۹ ، جاره ٦١ ، جشم ۸۸ ، جب ٩٦ .

ح : درزیراین‌حرف علامتی بدین‌شکل آمده‌است : الچاد ، ملچدان ، چاجت ۲ ، چاصل ٦ ، مچبت ٤٤ .

د : کاتب درزیر این‌حرف نقطه‌ای گذاشته‌است : ڊارند ۳ ، ڊلیل ۸ ، انڊرصدق ۹ ، نڊا ۱۰ ، ڊرست، شڊ ۱۱ ، ڊون‌حق ۸۲ ، کڊورت۳۱ .

ذ : دربسیاری‌ازموارد ذال‌فارسی باافزودن نقطه‌ای ازدال مشخص گردیده‌است : بایذگفتن ۱۵ ، دیذار۱٤ ، یاذکرد ۹ ، بذر وماذر٦٦ .

ر : درزیراین‌حرف‌نیز دراکثر کلمات مانند «د» نقطه‌ای‌هست : اندڔ کذڔذ۷ ، اخباڔ۸ ، مڔ۳ ، مکڔ٦ ، کثڔت۹ .

ژ : این‌حرف‌فارسی درچندموردی‌که درنسخه آمده‌است همه‌جا با سه‌نقطه نوشته شده‌است : کژیها ۱۰ ، کژ٦٨ .

س : این‌حرف به‌سه‌شکل نوشته شده‌است :

۱ـ باسه‌نقطه زیر«سـ» بشکل : ڛفیر۳ ، نفیڛ٤ ، بایڛت۲۰ .

۲ـ بانوشتن علامتی درزیر«سـ» بشکل : شناہد ، راہت۳ ، دانہت ۸ ، کہی ۱۱ ، جہتن ۱۳ ، نخہت ۳۷ ، رہت ۷۸ .

۳ـ به‌شکل متداول‌امروز .

ش : به سه‌صورت نوشته شده‌است :

۱ـ دراکثرموارد بی‌نقطه : درست‌کست=درست‌گشت ۷ ، سنیدن =شنیدن ۸ .

۲ـ باقراردادن یك‌خط افقی‌کوتاه بربالای «سـ» : بوسَیده=پوشیده ۲۹ .

۳ـ باسه‌نقطه به‌شکل‌متداول امروزآن .

ص، ط : بایك‌نقطه در زیرهـریك ازآنهـا کتابت شده است : اخصِ خصوصِ ۴۷ ، فرطِ ۷۶ ، خاطِر ۴ ، باطِل ۶

ع : این‌حرف نیزمانند حرفهـای : «ح، س» باافزودن علامت «ٖ» نوشته‌شده‌است : عاشقی ۴ ، معرفت ۱۲ .

گ : نقط درچندمورد معدود باقراردادن نقطه‌ای‌درزیر «ک» ازکاف تازی مشخص‌گردیده‌است : کروهی ۲ ، ۸۵ . ولی دربقیهٔ‌کلمات کتابت‌آن با «ك» تفاوتی‌ندارد : کنك=گنگ ، کویا=گویا ، کردد=گردد ۱۵ .

ه : هاء غیرملفوظ به‌دوشکل «ه» و «ـہ» نوشته شده‌است : معاینه ۲۸ ، آدینه ۹۴ ، میانه ۲۸ ، قصه ۷۲ .

ی : اعم ازمصوت یاصامت عموماً به‌شکل «ي» نوشته شده‌است : کي ۲۶ ، وحي ۲ ، وي ۴۵ ، آباداني ۳۲ ، ويراني ۲ ، بدانهيتي ۲ .

چه، که :

۱ـ «چه» دراکثرموارد به‌شکل‌امروزین آن‌نوشته‌شده‌است جـز در «هرچه» و «آنچه» که‌بصورت : هرج ۱۸ ، ۲۸ ، آنج ۴ ، ۷ ، ۴۰ ، ۶۵ ، بدانج ۴ ، کتابت شده .

۲ـ «که» نیز بهمین‌شکل که‌امروز نوشته‌می‌شود ـ بادورسم‌الخط : که ، کـہ کتابت‌شده‌است .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نَه : این کلمه به‌شکل رایج‌آن دررسم‌الخط امروز فارسی نوشته شده است : کم‌نه وبیش‌نه ۹۰ ، تانه‌خودرا اوردند ۲٤ ، وکس‌را بر کمال‌مشاهدهٔ وی راه‌نه ۳۳ . وچنین‌است طرزنگارش این کلمه هنگامی‌که پیش‌از فعل آمده‌است .

ی (یاء نکره) پس‌ازکلمات‌مختوم به‌هاء غیرملفوظ بـه‌دوشکل نشان داده شده‌است :

۱ـ بی‌افزودن نشانه‌ای بعداز هاءغیرملفوظ : باره‌خوردم = پاره‌ای خوردم ۸٦ .

۲ـ باافزودن«ی» بادونقطه درزیر«ی» یابی‌افزودن نقطه: فریشته‌ی فرستاد ۸۷ ، نامه‌ی ۹۵ ، طایفه‌ی ٤۳ ، این‌بنده‌ي‌بود ۲۷ ، ذره‌ي۲۲ .

کلمات مختوم‌به‌هاء غیرملفوظ درموقع اضافه‌شدن به‌کلمهٔ‌بعد

۱ـ باستثنای یکی‌دومورد‌علامتی‌به‌هاء غیرملفوظ اضافه‌نشده‌است: مشاهده‌همه = مشاهدهٔ‌همه ۳۰ ، چشمه‌آب = چشمهٔ‌آب ۳۰ .

۲ـ دریکی‌دومورد پس‌ازهاءغیرملفوظ ، نیمه‌اول حرف«ی» اضافه شده‌است : کوینده‌ٰر او = گویندهٔ‌او .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کلمه‌های‌مختوم به«الف» ، «و» یا«الف‌ممدود»

کویهامدینه = کویهای‌مدینـه ۹٦ ، ارزواین مقام‌خیزد ۷٤ ، مقتـدا خلق‌اند ۷۳ ، بقا ذات ٤٥ .

یاء مصدری ونکره پس‌از کلمـه‌های مختوم به «الف» یا «و» به‌دوشکل نوشته شده‌است :

۱ـ بایك«ی» : روشنای = روشنایی۸۹، بکرانه دریای‌بیامد = دریایی ۸٦ ، چیزهای = چیزهایی ۲ ، ندآی = ندایی ۲۷ ، بلای = بلایی ۳۷ ، نیکوی = نیکویی ٥٥ ، دوی = دویی ۱۰۳ .

٢ـ بادو«ی» : جایی ٨٦ ، رسوایی ٧٨ .

یاء ضمیر به‌شکل «یی» نوشته شده‌است : کویی=گویی ٤٠ ، جویی٢٣، بازآیی ٨٧ .

نشانهٔ همزه در کلمه‌های عربی یانوشته نشده‌است : سوال ٧٢ ، مومن ٤٤ ، تاویل ٤٨ وچنین‌است درکلمهٔ«مسئله» که‌همـزه درآن نشان داده نشده‌است : مسله ٢٤ ، ٨١ ، ویاآن‌که کاتب بجای‌همزه ، حرف«ی» بکار برده‌است : خایف ، غایب٥٦ ، جایز١٠١ ، قایم٩٣ ، زایل٣٧ ، ملایکه٨٠ .

طرزنگارش کلمات‌زیرنیز دراین‌نسخهٔ‌خطی قابل‌توجه‌است : سدهزار ٧٣ ، همی‌غلتـید ٧٨ ، زکاه ١٢ ، زکوه=زکوة ٥٨ ، حیوه=حیات ١٢، ٧١ ، ابرهیم ٣٨ ، عثمن ١٠ جبریل ٣٠ .

کاتب پس‌ازدوکلمهٔ«نیکو» و«آرزو» به‌شیوهٔ‌کاتبان قرن‌پنجم تا هفتم نیزالفی افزوده‌است : کمان‌نیکوا(=نیکو) بردن بانبیااولی‌تر ... وما تاویل نیکوا(=نیکو)نهیم . ٦١ ، ارزوا(=آرزوی) تخت‌بلقیس‌کرد ٨٨ .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ب : انفصال واتصال کلمه‌ها

دراتصال وانفصال‌کلمات موضوعهای‌زیرین دررسم‌الخط‌کاتب‌نسخهٔ شرح‌تعرف قابل‌توجه‌است :

باء حرف اضافه: عموماً متصل به‌کلمهٔ‌بعد نوشته شده‌است : بعیسی ٨١ ، بوی(به+وی)١٦ ، بناوقت١٣ ، بهر(به+هر)١٣ ، بیك(به+یك) ٨٣ ، بحق ١١ ، بملوك ٣ ، بوقتی ٨١ ، بنازیدن ٩ ، بحکایات٨٦ ، بجز٥٠ .

باء تأکید :

١ـ عموماًمتصل به‌فعل نوشته شده‌است : ببیند ، بداند ، بگوید٨ ،

باستادی ١٩ ، بباشد ، بیفزاید ١٠٢ ، بیارامد ٨٦ ، بیاموزند ٥٠

٢ــ دریکی دومورد باءتاکید به‌فعل‌متصل‌نیست : به‌رسد ٧

نون نفی :

١ــ اصل برانفصال‌است : نــه‌رسد ١١ ، نه‌کویی ١٤ ، نه‌یارد ١٤ ، نه‌کردند ٧٠ ، نه‌دانــست ٨ ، نه‌پسندم٦٧ ، نه‌دارد٩٨ ، نه‌آموزند٥٦ ، نه‌اید ٦٠ ، نه‌آمدند١٠١ ، نه‌افتد٤ ، نه‌استد ١٢

٢ــ درمواردی‌که بسیارنیست حرف‌نفی به‌فعل‌متصل‌هم نوشته‌شده است : نیارد١٤ ، نبوذ٨ ، ندارد٥٧ ، نماند٩٢ ، نیاورد٣٦ ، نیفتد٦١

معلوم‌می‌شود کاتب ضابطه‌ای نداشته چنان‌که فعل‌منفی ، «ندارد»، درصفحهٔ ٣٠این‌نسخه به‌دوشکل کتابت‌شده‌است : سه‌بارمنفصل وچهاربار متصل

صفت‌عالــی وتفضیلی. جزکلمه‌های «کمتر» و«بهتر»که بهمین شکل نوشته‌شده، دربقیه‌موارد «تر»و«ترین» جداکتابت شده‌است : اولی‌تر١٦، نزدیك‌تر٣ ، قریب‌تر، قوی‌تر٨ ، قریب‌ترین ٢٥

کلمه‌های مرکب

١ــ اساس براستقلال هرکلمه وجدانوشتن‌آنهاست: هیچ‌چیز ٧٥ ، هیچ‌کس ٣٥ ، جنان‌جن٤١ ، کاه‌کاه٩٠ ، یك‌بار٧٤ ، یك‌بارکی٧٤ ، یك‌سان ١٠٢ ، بی‌حرمتی ٧٣ ، بی‌نهایت ١١ ، تنك‌دلی ٩١ ، دوست‌دارترین ٥٥ ، راست‌کوی ٨٥ ، فرامشت‌کار٦٣ ، دروغ‌زن ١٠٠ ، نکاه‌داشت ٢٦ ، نکاه‌دار ٥٠ ، هم‌راه‌کشت ٨٨ .

٢ــ بعضی ازکلمات ــبخصوص‌الفاظی‌که جزءاولش‌لفظ«هم»است‌ــ به‌کلمهٔ‌بعد متصل‌نوشته شده‌است: همچن=همچون١٢، ٧٠، ٩٤، همجنین ٣٢ ، همجنان٦ ، همجندان ٩٠ ، همانجا ٧٤ ، همبرین١٢ ، همانکاه ٩٥ ،

آنگاه ۱٤ ، شبانگاه ۸۲ ، جاشتگاه ۹۰ ، یکبارکی ۷۳ ، بیزار ۲ ، اینجا ٤٦

«ها» نشانه‌جمع : درتمام‌موارد به‌کلمهٔ پیش‌ازخود پیوسته نوشته شده‌است: تاویلها ۵۱ ، کوبها ۹٦ ، خانها(خانه+ها) ۹۵ ، قصها ۷۸

همی: جدا از فعل نوشته شده‌است : همی‌رفت ۷۸ ، همی‌کند ۳٤ ، همی‌افزاید ، همی‌گردد ۱۲

... +را : بجز درکلمهٔ «کرا» ٦٦ ، دربقیهٔ‌موارد «را» جدا ازکلمهٔ پیش نوشته شده‌است

آن+که: نیزجدا نوشته شده‌است : آن‌که ۲٦، ۵۳

کسی+که: همه‌جا جدا ازیکدیگرنوشته‌شده‌است : کسی‌که ۲۳، ٤۵

این+جا: درتمام‌مواردمتصل وبه‌شکل «اینجا» کتابت شده‌است

چنان ، چندان ، همچنان+که : «چنانکه» درتمام‌موارد بهمین‌صورت کتابت شده‌است : چنانکه ۳، ۹، ۳٦، ۵٤ ، امابرخلاف‌آن، دوکلمهٔ‌دیگراز یکدیگر جدانوشته‌شده‌است : چندان‌که ۸ ، همچنان‌که ٦

مر، جز ، از ، اندر، بر+این: درنگارش این‌کلمات‌همزهٔ «این» نوشته نشده‌است : مرین ٦۲ ، جزین ۱٦ ، ازین ۵۹ ، اندرین ٦٤ ، برین ۲۹

مر+ایشان : بی‌حذف همزهٔ «ایشان» نوشته شده‌است : مرایشان ۵٦ ، ٦۳

به+این ، آن: درتمام‌موارد به‌صورت بدین ۱۲ ، بدان ۸۰ نوشته‌شده است

...+است : همزه کلمهٔ «است» درتمام‌موارد نوشته شده‌است اعم‌از آن‌که لفظ‌پیش‌ازآن به‌الف ختم‌شده‌باشد یابه‌حرفی‌دیگر : خطااست ٦ ، مقامهااست ۲۵ ، مرااست ۲۸ ، کجااست ۳۱ ، وارااست ۱۰۱ ، این‌است ۱۵ ، اداست ۱۵ ، بسیاراست ۸۸ ، آن‌اسنی‌که ۷۳ ، محبت‌است ۳۱

... + فعل ربطی مخفف (ضمیر متصل فاعلی) : هنگامی کـه ضمیر متصل فاعلی پس از کلمه‌ای جز فعل ، قرار گرفته به‌دو صورت نوشته شده‌است :

۱ــ بااثبات همزه : وی‌ام ۳۸، ۹۶ ، آن‌اند ۴۷ ، عام‌اند ، خاص‌اند ۴۲ ، حلق‌اند ، بیزاراند ۲ ، نه‌ام = نیستم ۳۲، ۹۸ ، نه‌اند = نیستند ۱۹ .

۲ــ باحذف همزه : توم = توام ۲۴، ۶۵ ، توی = تویی ۲۴، ۴۳ ، توکه‌ی ۸۸ .

ج : کلمه‌های مشکول

دراین نسخه برخلاف دیگر نسخه‌های خطی متعلق به قرن پنجم هجری فقط درسه مورد کلمات بااعراب نوشته شده‌است : بَستَه ۳۱ ، بُبرّاند ۵۳ ، برّافتد ۱۲ . بدین جهت نسخهٔ شرح تعرف ازاین جهت حائز اهمیت نیست .

چند نکتهٔ دیگر

کلمات مخفف : چند کلمه دراین متن بصورت مخفف بکار رفته‌است : فکندند ۹۶، ورا ۴ ، مرورا ۴۲ ، کمی‌ساختند = کمین‌ساختند ۹۴ ، کیا = گیاه ۷۷ ، جن = چون ۴ ، ۵، ۶، ۷، ۴ ، جوامـرد ، جوامردی = جوانمرد ، جوانمردی ۸۷ .

دوکلمـهٔ «دکان» و «خاگینه» دراین متـن باضبط «دوکان» : ۹۶ ، «خایکینه» ۸۶ بکاررفته‌است .

ابدال : صورت لهجه‌ای برخی ازکلمه‌ها دراین متن بچشم می‌خورد : بودیتی = بودیدی ۶۲ ، بشوییت = بشویید ۹۰ ، کدشته = گذشته ۱۱، ۹۱، زفان = زبان ۶ ، بداذر = برادر ۲۱، ۷۸ .

* * *

باتوجه به آنچه بعرض رسید پس از بررسی دقیق رسم الخط نسخهٔ خطی بخشی از شرح تعرف مکتوب به سال ٤٧٣ ﻫ.ق. موضوعات ذیل را باید بعنوان ذیلی برمقالهٔ «رسم الخط فارسی درقرن پنجم هجری» افزود:

۱ـ برخلاف سه نسخهٔ خطی: الابنیه عن حقایق الادویة، هدایة المتعلمین فی الطب ، بخشی از تفسیر پاك که درآنها چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» از هر چهار حرف مشابه «ب، ج، ز، ك» مشخص گردیده است، درنسخهٔ شرح تعرف فقط حرف «ژ» درتمام موارد از «ز» ، و دریك مورد نیز حرف «گ» بصورت «ݣ» از «ك» متمایز گردیده است ، اما حرفهای «پ، چ» درتمام موارد نظیر «ب ، ج» نوشته شده است .

۲ـ «آ» که دردونسخهٔ الابنیه عن حقایق الادویه وهدایة المتعلمین فی الطب به شکلهای « آا » و «اا» «آ» ، «ا» نوشته شده است درنسخهٔ بخشی ازشرح تعرف فقط به دوشکل «آ» و «ا» کتابت شده است .

۳ـ «ڤ» ڤاء عجمی که درکلمه‌های معدودی نظیر اڤکند ، بیڤزاید . سرخڤام ، بیڤروزاند ، اڤرو ، اڤغان وزرڤین درسه نسخهٔ موردبحث آمده است ، دربخشی ازشرح تعرف دیده نمی‌شود .

٤ـ درسه نسخهٔ موردبحث درکتابت برخی ازحروف نظیر «ك ، ی» ، نوشتن علامت اضافه پس از کلمات مختوم به «الف» یا «و» ، نگارش انواع یاء پس از کلمات مختوم به هاء غیرملفوظ تنوع بسیار بچشم می‌خورد . نه فقط بین کاتبان این سه نسخه اختلاف نگارش مشهود است ، بلکه کاتب یك نسخه نیز شکلهای مختلفی را برای کتابت یك حرف یا کلمه بکاربرده است. درصورتی که درنسخهٔ بخشی ازشرح تعرف این تنوع جای خودرا به وحدت داده است . زیرا دراین نسخه کمتر دیده می‌شود که یك حرف یاکلمه به چندین شکل مختلف نوشته شده باشد .

٥ـ درنسخهٔ بخشی ازشرح‌تعرف درقیاس باسه‌نسخهٔ موردبحث نشانهٔ تازه‌ای‌نیز برای تشخیص دوحرف شبیه‌بهم ـعلاوه‌برنقطهـ بکاررفته است وآن قراردادن نشانهٔ «،»است درزیر حرفهای «ح» ، «س» و «ع» برای تمیزازسه‌حرف «خ»، «ش» و«غ» .

٦ـ کلمهٔ«که» دراین‌نسخه برخلاف نسخه‌های‌سه‌گانه موردبحث نه به‌کلمهٔ‌بعدازخود متصل نوشته‌شده ونه به‌شکل«کی» و«جی» کتابت شده است .

* * *

درخاتمه این‌موضوع‌را نیزلازم‌می‌داند اضافه‌کندکه باپیداشدن‌نسخهٔ خطی بخشی ازشرح تعرف این‌حقیقت روشن‌می‌شود که تنوع رسم‌الخط نسخه‌های خطی‌فارسی ازقرن‌ششم‌هجری به‌بعد یقیناً مربوط به‌ابتکار کاتبان این دوره نیست . بلکه‌هریك ازایشان ازالگوهای رایج درقرن پنجم‌هجری ـوشاید ازالگوهای رایج درقرن‌چهارم‌که تابه‌امروز خبری‌از آن به‌دست‌ما نرسیده‌استـ استفاده‌کرده‌اند . درنتیجه می‌توان‌گفت کاتبان قرن ششم‌هجری به‌بعد خود صاحب ابتکاری دراین‌کار نبوده‌اند . زیرا تاپیش ازمعرفی نسخهٔ‌خطی شرح‌تعرف چون درهرسه نسخهٔ‌خطی متعلق به‌قرن‌پنجم هجری فی‌المثل چهارحرف‌فارسی «پ، چ، ژ، گ» از حروف مشابه‌خود «ب، ج، ز، ك» متمایزگردیده‌است ، ولی ازقرن ششم هجری به‌بعد درنسخه‌های خطی‌فارسی دیده‌می‌شود که‌فقط برخی ازکاتبان در این‌مورد همان سنت‌را مراعات‌کرده‌اند ولی دراکثرنسخه‌ها هرکاتب به سلیقهٔ‌خود یك یاچندحرف ازاین‌حرفهای چهارگانه‌را ازحروف مشابه‌خود متمایز کرده است گمان می‌رفت که این طرز کتابت شیوهٔ ابتکاری کاتبان قرن‌ششم به‌بعد بوده‌است ، درحالی‌که وقتی درنسخهٔ شرح‌تعرف

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

می‌بینیم کاتب ازچهارحرف‌فارسی دوحرف «پ، چ»رادرتمام مواردوحرف «گ» را جز دریک‌مورد ازحروف مشابه«ب، ج، ك» مشخص نساخته ولی حرف«ژ»را درتمام‌کلمات مانندامروز باسه‌نقطه نوشته‌است معلوم‌می‌گردد که‌هم متمایزساختن هرچهارحرف موردبحث ازحروف‌مشابه‌آنها در قرن پنجم اصای‌کلی‌نبوده ، بلکه این‌امر مربوط به‌سلیقهٔ‌کاتبان بوده‌است ، وهم آن‌عده ازکاتبان قرن‌ششم هجری به‌بعدکه درنسخه‌های‌خود هرچهارحرف را باعلامتی‌خاص بکارنبرده‌اند ازاسلوب کلی‌کتابت قرن‌پنجم هجری ـ در نسخه‌ای‌مانند نسخه‌خطی شرح‌تعرف ـ تقلیدکرده‌اند .

همچنین ازبررسی نسخهٔ شرح‌تعرف چنین‌برمی‌آیدکه برخلاف‌کاتبان سه‌نسخهٔ الابنیه عن‌حقایق‌الادویه ، هدایةالمتعلمین فی‌الطب ، بخشی از تفسیرپاك که‌اصل‌را برتنوع طرزکتابت‌برخی ازحروف قرارداده‌بودند ، در همین‌قرن کاتبی‌نیز وجودداشته‌است‌که سعی‌می‌کرده حتی‌المقدور ازتنوع بپرهیزد وبرای هرحرف ، یك یادونشانه‌بیشتربکارنبرد .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

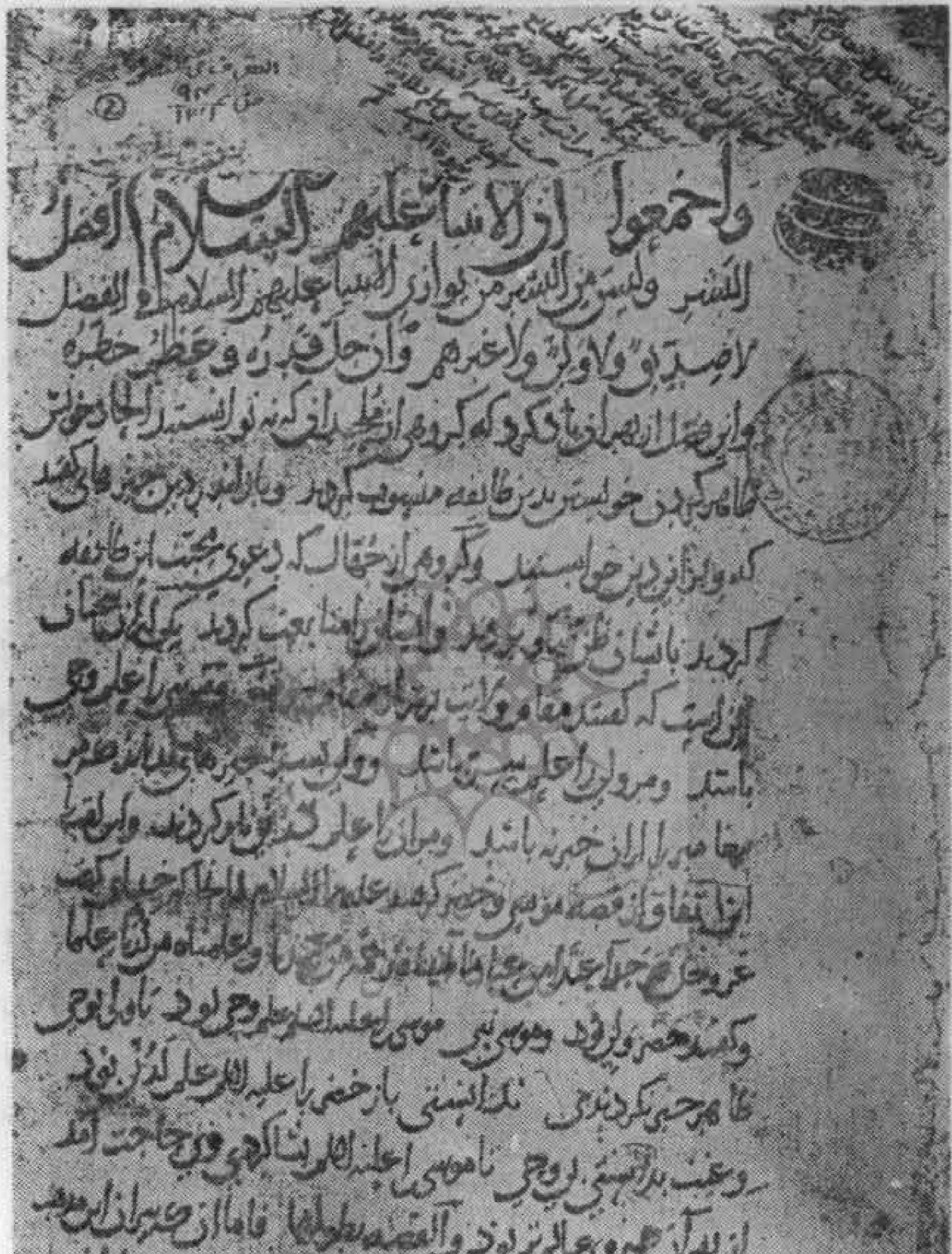

واجمعوا ان الانبیاء علیهم السلام افضل البشر ولیس من البشر من یوازی الانبیاء علیهم السلام فی الفضل لا صدیق ولا ولی ولا غیرهم وان جل قدره وعظم خطره

صفحهٔ اول نسخهٔ شرح تعرف ، محفوظ در موزهٔ ملی کراچی

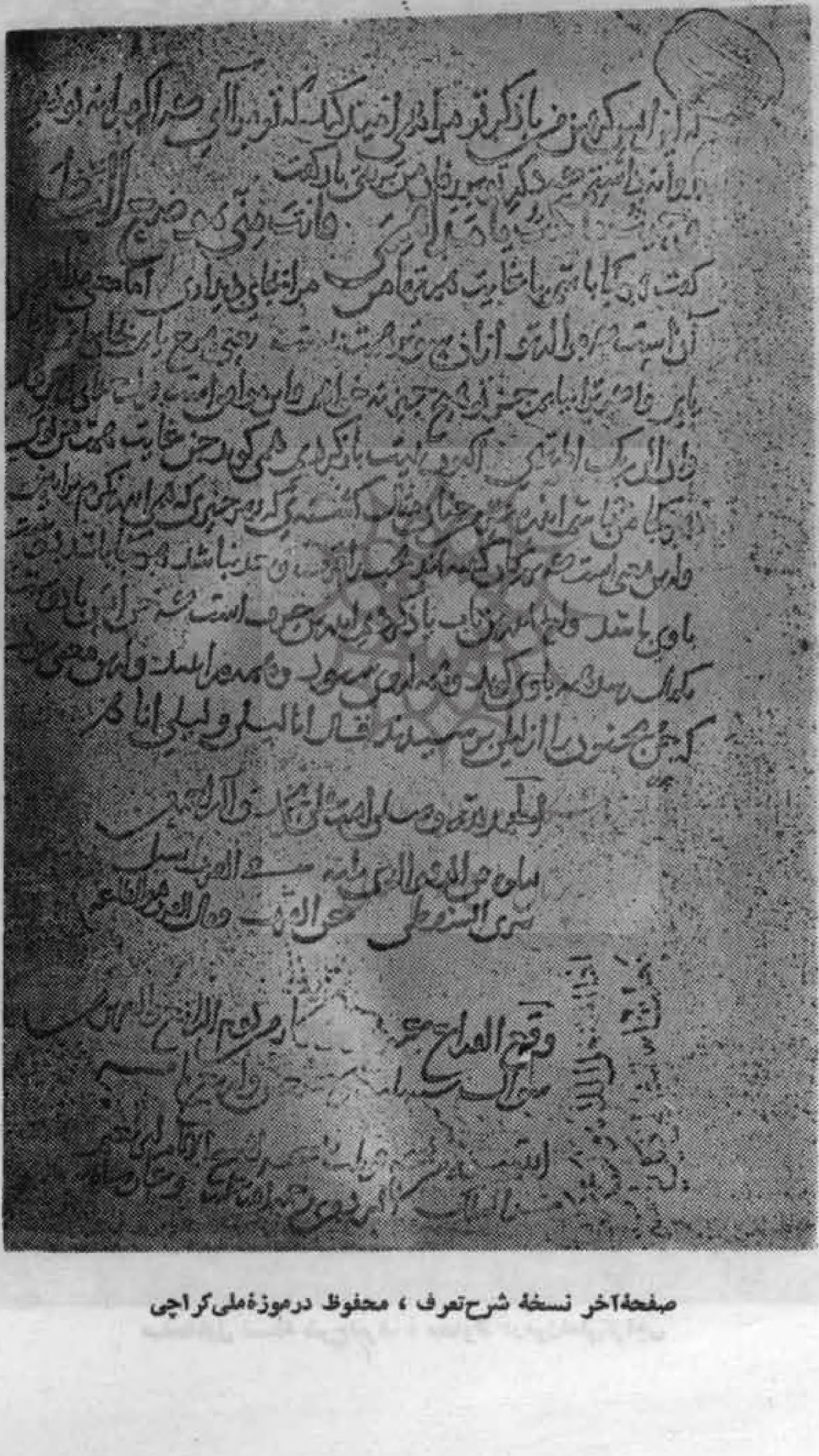

صفحهٔ آخر نسخهٔ شرح تعرف ، محفوظ در موزهٔ ملی کراچی